

21. Ziegler T. Geschichte der Pädagogik / Theobald Ziegler. – München: Beck, 2014. – 432 s.

References

1. BRETSCHEIDER, C. G. (ed.) (1843) *Corpus Reformatorum*. Vol. XI. Halle: C.A. Schwetschke.
2. CALLAHAN, V. (1978) The De Copia: The Bounteous Horn. In: *Essays on the Work of Erasmus*. New Haven: Yale University Press, p. 99-109.
3. CLEMEN, O. (ed.) (1926) *Supplementa Melanchthoniana. Werke Philipp Melancthon's, die im Corpus Reformatorum vermisst werden*. Vol. VI, B. 1. Leipzig: Melanchthon-Kommission des Vereins für Reformationsgeschichte.
4. ERASMUS VON ROTTERDAM (1971) De conscribendis epistolis, 1522. In: *Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami*. Amsterdam: Elsevier, 1971, S. 153-579.
5. GRESCHAT, M. (2010) *Philipp Melanchthon. Theologe, Pädagoge und Humanist*. Gütersloh: Gütersloher Verl.-Haus.
6. HARNACK, A. (1897) *Philipp Melanchthon. Rede bei der Feier zum vierhundertjährigen Gedächtnis der Geburt Philipp Melancthon's gehalten in der Aula der Königlich Friedrich-Wilhelms-Universität in Berlin am 16. Februar*. Berlin: Kurt Nowak.
7. LUTHER, M. (1884) *Dr. Padagogische Schriften*. Bd. 1. Wien und Leipzig: Ferdinand Hirt, Kgl. Univ. u. Verlagsbuchhandlg.
8. LUTHER, M. (1909) Unterricht der Visitatoren (1528). In: *WA*. Vol. 26. Weimar: Böhlau, pp. 175-240.
9. LUTHER, M. (1966) An den christlichen Adel deutscher Nation von des christlichen Standes Besserung. In: *Luthers Werke*. Bd. 1. Berlin: Walter de Gruyter, S. 362-421.
10. MELANCHTHON, P. (1843) De Arstronomia et Geographia (1536). In: *Corpus Reformatorum*. Vol. XI. Halle: C.A. Schwetschke, p. 292-298.

11. MELANCHTHON, P. (1843) De ordine discendi (1531). In: *Corpus Reformatorum*. Vol. XI. Halle: C.A. Schwetschke, p. 209-214.
12. MELANCHTHON, P. (1865) *Der älteste bis jetzt bekannte Lehrplan für eine deutsche Schule (die Schule der Stadt Eisleben) im Jahre 1525, aufgefunden und nach dem Originaldrucke nebst einigen Bemerkungen herausgegeben von Friedrich Lorenz Hoffmann*. Hamburg: Perthes-Besser und Mauke.
13. MELANCHTHON, P. (1892) Lehrplan für die Schule der Stadt Eisleben. In: Hartfelder K. *Melancthoniana Paedagogica. Eine Ergänzung zu den Werken Melancthon's im Corpus Reformatorum*. Leipzig: B.G. Teubner, p. 1-6.
14. MELANCHTHON, P. (1951) Widder die artickel der Bauernschaft. In: Stupperich R. *Melancthon's Werke in Auswahl*. B. I. Gütersloh: C. Bertelsmann, S. 190-211.
15. SCHEIBLE, H. (1997) *Melancthon in seinen Schülern*. Wiesbaden: Harrassowitz.
16. SCHEIBLE, H. (1999) Die Reform von Schule und Universität in der Reformationszeit. *Lutherjahrbuch*. No. 66, S. 237-262.
17. SCHWAB, H. (1997) *Philipp Melanchthon. Der Lehrer Deutschlands. Ein biographisches Lesebuch*. München: Dt. Taschenbuch-Verl.
18. STEMPLE, H.-A. (1979) *Melancthon's pädagogisches Wirken*. Bielefeld: Luther-Verlag.
19. STOLIARENKO, L.D. (2003) *Pedagogicheskaja psihologija*. Rostov-na-Donu: Feniks.
20. VIETTEL, A. (1879) *Die Wiederauffindung von Ciceros Briefen durch Petrarca. Eine philologischkritische Untersuchung*. Königsberg: Hartung.
21. ZIEGLER, T. (2014) *Geschichte der Pädagogik*. München: Beck.

Надійшла до редколегії 21.03.17

P. Kotliarov, PhD in History

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE MELANCHTHONIAN SCHOOL REFORM: A HUMANIST PARADIGM

In this paper, we focused on the plan for the school of Eisleben (1525) by Philipp Melanchthon, which reveals the main trends of the Melanchthonian school reform in the early 16th century. We have outlined several important tasks set by Melanchthon to create a special educational space based on pietas and erudition. It is important also to clarify correlation between religious and Humanist elements in school plans and to highlight requirements for teachers in the newly founded schools.

As we have found out, religious studies were scheduled only for for Sunday. Students were not expected to pass any tests; they only had to listen to the teacher's explications.

It was shown that, firstly, this school plan is essential for understanding of the young Melanchthon-humanist's ideas, who renounced the former church school system and tried to restore inherent to school functions: to provide education and ethical upbringing. This is why the humanist take distance from theology – as from a Catholic one, so from a Lutheran.

Secondly, Melanchthon tried to protect school from theological disputes, which were inevitable in confessional heterogenic Germany. This is why it was important to separate school from church. Melanchthon envisaged a careful integration of the religious component in school plans. The humanist supposed that this reduced religious lessons were provide future politicians, officials, teachers and pastors with pietas alongside studia.

Melanchthon also assigned an important place to an individual approach to education and upbringing of students, which would take into consideration their psychophysical and intellectual peculiarities. In our opinion, it can be regarded as beginnings of the pedagogical psychology.

Key words: Philipp Melanchthon, school plan, education, Eisleben, the Reformation.

УДК 94(470+571)“14/15”:929.731

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.133.2.08>

А. Лукашенко, канд. іст. наук, доц.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

БОГООБРАНІСТЬ ГОСУДАРЯ ТА ЙОГО ФУНКЦІЇ В ІДЕОЛОГІЧНИХ ДИСКУСІЯХ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (КІН. XV–XVI СТ.)

В статті з'ясовано передумови формування державної концепції "Москва-третій Рим", здійснено аналіз творів російських гуманістів на предмет місця і значення государя у виконанні месіанської ролі держави в межах концепції "Москва – третій Рим". Встановлено внесок у розвиток гуманістичної думки наступних діячів: Ф. Карпова, Ф. Куріцина, І. Грозного, А. Курбського, І. Пересєєтова. Визначено, що точка зору гуманістів здебільшого ґрунтувалася на засадах справедливості, порядку, яких правитель часто повинен був досягати непопулярними жорстокими методами управління, але не сваволею. Месіанські функції царя віддзеркалювали постать Бога, яка сприймалася на теренах Російської держави як справедлива, караюча. Встановлено спільне та відмінне між інститутом імператорської влади в Візантійській імперії та інститутом царської влади на теренах Московської держави. На теренах Візантії постать імператора ніколи не була непогрішимою, обожествлялася лише посада, діяльність можновладця піддавалася критиці. Сваволі імператора не можливо було очікувати і в силу римської правової традиції, яка стала фундаментом християнської держави. На теренах же Російської держави утвердилось месіанське розуміння влади государя, який фактично став непогрішним і правив на власний розсуд. В статті застосовано такі методи дослідження як: історико-хронологічний, ретроспективний, порівняльний, метод аналізу та синтезу.

Ключові слова: ідеологічні дискусії, російський гуманізм, "Москва-третій Рим", сакральний тип державної влади, месіанство.

Кінець XV ст. ознаменував початок нової епохи на теренах Північно-Східної Європи. Так в 1492 році кінець світу не відбувся і виникла нагальна потреба пояснити причини і сенс подальшого буття православної держави. Тому не дивним є формування державної концепції "Мо-

сква – третій Рим", в якій на Російську державу покладається велика православна місія. Саме в зв'язку з цим у суспільстві виникають дискусії щодо статусу, ролі царя у виконанні місії і методів його діяльності. У означений в статті період релігійні ідеї впливають на політичні і на-

вапи, Так, на теренах Російської держави виникла світоглядна парадигма, яка сформувала сакральний тип державної влади, за якої глава держави перетворився в реально втіленого Месію і був майже звільнений від будь-яких форм відповідальності. В кін. XV–XVI ст. сформувався такий ментальний тип населення, який і дотепер підтримує месіанську політику глави Російської Федерації. Тому дослідження формування ідеологічного підґрунтя згаданих історичних феноменів є безумовно актуальним.

Мета статті полягає у з'ясуванні місця і ролі дуалістичного релігійного світогляду у ідеологічних дискусіях щодо феномену виникнення та становлення царської влади на теренах Російської держави, зазначеного періоду.

Низка дослідників аналізували проблеми формування державної ідеології в Російській державі, в якій не останнє місце відігравав релігійний фактор. О. Клібанов, вивчаючи духовну культуру, реформаційні рухи на території Східної Європи, детально розглянув релігійні мотиви низки історичних явищ і процесів серед яких і ідеологічні дискусії кін. XV–XVI ст. [15,16]. Вплив образів Бога та Диявола на формування тенденцій повсякденного життя в релігійно-історичному контексті висвітлена в працях А. Замалева, Є. Овчиннікова, котрі здійснили ґрунтовне дослідження "інокомислія" на теренах Східної Європи, що дало змогу нам сформулювати уявлення про формування сакрального типу державної влади [9]. Праця П.А. Бегічева розкриває суть історичних процесів релігійного характеру з огляду на відповідність їх святому письму, в якій автор стверджує, що на території Російської держави, фактично сформувалось неоязичництво з хибним трактуванням і примітивною експлуатацією релігійних ідей у великій політиці [3]. Л.А. Андреева своєю роботою доводить формування на основі релігійного світогляду особливого типу влади на теренах Російської держави, а саме цезарепапизму, згідно з яким цар стає не тільки силою Бога на Землі, але і його реальним втіленням – "Месією" [2]; Стівен Рансімен, проводить паралель між царською владою в Російській державі і класичними східними деспотіями. Р. Скринніков розкрив у цілому епоху Івана Грозного та створив історичний портрет останнього, що в синтезі з аналізом опричнини дає вичерпні відповіді при дослідженні месіанських мотивів світогляду Івана Грозного [25], а праця Віппер Р.Ю доповнює дослідження автора [8]. А.М. Панченко, Б.А. Успенський намагалися встановити мотиваційні механізми діяльності Івана Грозного, в яких не останню роль відігравали релігійні пошуки [17].

Бердяев Н.А у своїх дослідженнях робить акцент на проблемі відповідності можливих нововведень вже існуючій традиції, які були, на його думку, важливою рисою більшості політичних ідей Російської держави [4]. Праці Карташева А. В. розкривають суть ідеологічних пошуків в Російській державі, центральною ідеєю яких була концепція месіанської відповідальності: "мы в ответе за весь мир" [13; 14].

Як помічаємо науковий доробок здебільшого стосується тенденцій суспільно-політичного розвитку та трансформації Російської держави, в яких важливе місце займав релігійний фактор. Твори російських гуманістів досліджувалися на предмет співвідношення віри і правди; милості, терпіння і "грози", але не на предмет співвідношення месіанської функції царя і традиційного дуалістичного християнського світогляду.

У 1480 р. руські землі звільнилися від двухсотлітнього монголо-татарського ярма. Подія була сприйнята як знамення Боже. Так, на історичну арену вийшла нова православна держава, а на початку наступного століття на теренах Східної Європи з'явилася і нова теорія: "Москва – Третій Рим". Крім того, була поширена думка,

що із закінченням сьомої тисячі років від створення світу повинен відбутися кінець світу і Страшний Суд. Закінчення ж сьомої тисячі припадало на 1492 рік. До цього року була доведена на Русі пасхалія і надалі не продовжена. Лише ці прогнози викликали на Русі велику паніку. Але кінець світу не відбувся.

На самому початку восьмого тисячоліття, у вересні 1492 року, в Москві зібрався Собор, на якому вирішили написати пасхалію на восьму тисячу років. Проте здійснити це рішення не поспішали, що підтверджує сильну віру в неминучість кінця світу. Не раніше, як через рік і три місяці митрополит Зосима виклав на Московському Соборі пасхалію лише на двадцять років. Також у зв'язку із тим, що очікуваний кінець світу не настав, виникла необхідність знайти цьому пояснення, і воно знайшлося. Так, не на сім тисячоліть буття світу, прорахунок якого були сім днів творіння, слід орієнтуватися, а на кінець трьох християнських царств, які послідовно змінюють → одне → одного.

Першим було Римське царство. У ньому народився Христос, у ньому зародилося і утвердилось християнство, в ньому при Костянтині Великому (306-337 рр.) останнє стало державною релігією. Але при Юліані Відступнику (361-363 рр.) віра опинилася в опалі. По смерті Костянтина Великого Римська імперія розділилася на дві: Східну і Західну. Столицею Східної імперії, Візантії, став Константинополь. У 381 р. на Другому Всесвітньому соборі Константинополь був проголошений "новим Римом". Так, виникло друге царство, куди начебто перейшла Божа благодать. Особливо зросла його роль після поділу в 1054 р. християнства на західне – католицьке і східне – православне [23, с. 182-188] Місцем перебування патріарха був Константинополь. Але, як нам відомо, друге царство пало в 1453 році.

Вперше "новим градом Костянтина" назвав Москву митрополит Зосима при новому, вже згаданому вище, розрахунку пасхалій в 1492 р. на найближчі двадцять років, а Івана III – "новим Костянтином", тим самим ратифікуючи перехід "другого Риму" (Константинополя) в Москву [9, с. 41] Практичну реалізацію ця ідея отримала вже в 1498 р., в акті урочистого вінчання на царство онука Івана III Дмитра та у використанні на російському гербі двоногового візантійського орла. А на початку XVI ст. з'являються твори, в яких виводиться родовід російських царів від засновника Римської імперії за часів якого народився Ісус Христос.

Утвердження нової державної концепції відбувалось паралельно з боротьбою інтересів царського і церковного доменів, який проілюстровано в боротьбі очидовілих, користюлюбців, йосифлян та некористюлюбців, при цьому царський домен виступав не завжди арбітром, а часто лишався тонко проманіпульованим елементом. Тонка маніпуляція царською владою спостерігається у створенні Зосимою ("очидовілі") державної концепції Москва – Третій Рим, з метою завоювання прихильності царя, а отже підтримки останнім в боротьбі некористюлюбців із користюлюбцями, згодом йосифлянами. Пізніше Йосип Волоцький провів блискучу маніпуляцію царською владою, налаштувавши царя проти його ж союзників – некористюлюбців і очидовілі опинилися в опалі. Згодом Філофей уточнив сакральну місію Москви і московського царя. Звертаючись до великого князя московського, Філофей писав: "Два Рима падоша, а третій стоїть, а четвертому небути". Третій Рим – Москва і православний цар наділені Філофеем есхатологічною функцією зібрати під свій рятівний покров всі народи світу перед кінцем світу. "Усі християнські царства снідоша, прідоша в кінець і снідошася в єдине царство нашого государя" – писав Філофей [20]. Таким чином, Московський цар – останній і єдиний, а тому всесвітній

Цар. Третій Рим замінює, а не продовжує Другий. Адже завдання не в тому, щоб зберегти і продовжити візантійські традиції, а в тому, щоб замінити Візантію, побудувати новий Рим замість колишнього, гріховного і занепалого. Богообраність Русі знайшла своє відображення і в ідеї чистоти російського церковного обряду, який зберіг давню структуру, втрачену або споганену у всіх інших православних церквах. Всі ці тонкощі були закріплені постановою "Стоглавого собору" 1551 року. Не дивним є й те, що вінчання на царство Івана IV відбулося в 1547 році, тобто паралельно із затвердженням вищезначеної ідеології. Титул "Царь" в міжнародних відносинах був синонімічним титулу "Імператор". В православному світі на заміну візантійського імператора з'явився імператор московський. Але розуміння особливостей імператорської влади на теренах Візантійської імперії і Північно-Східної склалося різне.

Так, в Візантії Євсевій Кесарійський створив політичну доктрину симфонії політичної та духовної влади, згідно з якою відбулось обожнення імператорської влади і розпоряджень імператора [12]. Оскільки влада імператора оголошувалася божественною, то походження імператора не мало жодного значення. Найважливішим обов'язком імператора було наслідування Бога і турбота про підданих. Згідно з цією теорією відбулось обожнення посади, але не особистості, що дало можливість піддавати критиці діяльність імператорів, що яскраво простежується в працях сучасників. Саме тому із 109 імператорів Візантійської імперії лише 34 померли своєю смертю.

На теренах Північно-Східної Європи паралельно з утвердженням державної концепції "Москва – третій Рим", вінчанням на царство Івана IV та на фоні постійних палацових інтриг розгортається ренесансна ідеологічна дискусія щодо місця, ролі і функцій царя в православній державі.

Простежимо головні мотиви ідеологічних дискусій щодо богообраності царя та його функцій на прикладі творчої спадщини представників російського Відродження. Так, розвиток державно-політичної ідеології і поступове формування сакрального типу державної влади із домінуванням світського, царського домену знаходимо в творчості Федора Карпова: "Якщо будемо говорити, – писав Карпов, – що в державі або царстві перш за все слід керуватися терпінням, то навіщо ж тоді складають закони? Тоді священні звичаї і добрі встановлення руйнуються й у царстві і в помістях, людське суспільство буде жити без усякого порядку" [21]. Як помічаємо, Ф. Карпов виступає із позиції політичного діяча. Всю свою політичну теорію він будує на світських засадах, він різко заперечує перебування суспільства на основі церковної ідеології. Адже, на його думку, це могло привести не тільки до духовної диктатури церкви, а й до підпорядкування великокнязівської влади войовничим церковникам.

Звертаючись до, митрополита Даниїла, Ф. Карпов писав: "Якщо змусити жити за нормами терпіння, то тоді не треба для держави або царства правителів і князів. Тоді зникне правління і панування, а буде життя без усякого порядку" [21]. А людям треба жити "при царях, які справедливо керують нами на свій розсуд, захищаючи невинних, винагороджуючи скривджених і караючи кривдників". Проте Ф. Карпов повністю не відкидає терпіння, він допускає його існування винятково для духовного сану, наприклад для чернечої братії, адже "один порядок існує для духовних осіб, а інший в світському суспільстві" [21]. Як зазначає Зимін Л., Карпов закликав духовенство терпіти не без внутрішньої іронії (хочеш терпіння – терпи сам!), маючи на увазі повне підпорядкування церкви світській владі [10]. Світ-

ське суспільство має будуватися, на його думку, не на засадах християнської моралі, а на засадах "правди" і "закону". Адже "кожне місто і кожне царство, як писав ще Арістотель, має управлятися начальниками по правді і праведними законами, а не терпінням" [10]. Грозою правди і закону самодержець повинен приводити до згоди ворогуючих між собою, а добрих підданих нагороджувати і захищати. Людство, на думку Карпова, завжди жило і повинно було жити за законом, інакше "сильний буде пригнічувати слабого". Всю історію Карпов ділить на три періоди. Перший ("час ества"), коли люди жили "по природним законам", другий – "за законами Мойсея", третій – "за законами Христа". Отже, якщо "правда" у Карпова – це справедливе управління державою, то закон – норми людського співжиття, що розуміються крізь призму християнства [10].

Політична теорія Федора Карпова, брала свої витoki із ідей російських реформаторів кінця XV століття. Так, ще Федір Куріцин в повісті про Дракулу змалював образ грізного правителя, який намагався знищити в своїй країні всяку "неправду" і зло жорстокими заходами і серед них перш за все стратами [24, с. 557]. Так, Дракула, згідно з Ф. Куріциним виступав і в ролі Диявола і в ролі справедливого судді. Автор написав повість, в якій не зробив висновків, давши таким чином читачу самостійно оцінити подібні підходи у політиці правителя. Сам Федір Куріцин відчув на власному досвіді владу монарха-деспота – страти 1504 р. вплинули на погляди його послідовників. Так, згідно із Федором Карповим, самодержець повинен правити "грозою правди і закону", а не грозою сваволі. Але і це, на думку Ф. Карпова, було недостатньою гарантією торжества справедливості. Потрібна ще "милість" – милосердя, бо "саме через милість підвладні люблять царя. Милість без правди – малодушність, а правда без милості – мучеництво" [10]. Так, помічаємо, творчість Ф. Карпова та Ф. Куріцина була наслідком формування концепції "Москва – третій Рим", яка викликала ідеологічні дискусії щодо ролей церкви та можновладця. Продовженням цієї дискусії і була діяльність Івана Грозного. Тому важко недооцінити вклад представників російського Відродження у становлення сакрального типу державної влади.

Зупинимось детальніше на листуванні Івана Грозного та Андрія Курбського, яка ілюструє продовження дискусії. Показовим є зачин листа А. Курбському, який свідчить про панування державної ідеології "Москва – третій Рим" в якій відводилася особлива роль царю: "Богом нашим Ісусом Христом дана була навки непереможна хоругва – хрест, першому із благочестивих царів Костянтину і всім православним царям і зберігачам православ'я. І після того, як здійснилася всюдю воля провидіння і божественні слуги слова божого, мов орли, облетіли весь всесвіт, іскра благочестя досягла і Російського царства" [18, с. 37].

В листуванні також чітко фігурує уже вплив концепції "Москва-третій Рим" (яка і стала основою вищезначених каральних функцій) на свідомість царя: "Хто противиться владі – противиться Богу, а хто противиться Богу – той іменується відступником, а це найгірше із гріхів. Це сказано про будь-яку владу, навіть про владу, яка здобута кров'ю і війнами. Той же апостол Павло сказав: "Раби, слухайте своїх панів, працюючи на них не тільки на очах, як чоловікоугодники, але як слуги бога, коріться не тільки добрим, а й злим, не тільки за страх, але і за совістю" [18, с. 84].

Крім того, ми повинні наголосити на тому, що Іван Грозний ввійшов в історію не тільки як жорстокий тиран, а й також як синтезатор низки ідеологічних і світоглядних течій того часу, який в російській історіографії називають

добу російського Відродження. Саме в цей час вимальовувався загальний сценарій подальшої історії Російської держави і вимальовувався він на основі низки інтелектуальних дискусій, які були оповиті релігійно-філософською тематикою православного візантизму та стосувалися таких питань як співвідношення царської і церковної влади, чи то царської влади та боярської, роль і місце народу в цих конфігураціях, порівняння реалій православної державності із іншими державами іновірних традицій.

В деякій мірі можна стверджувати, що доба XVI ст. це час російського самовизначення і становлення. А творче надбання Івана Грозного було відображенням інтелектуальних бродіння того часу: "А про безбожні народи що й говорити! Адже там у них царі своїми царствами не володіють, а як їм вкажуть їх піддані, так і керують. Російські ж самодержці першопочатково самі володіють своєю державою, а не їх бояри і вельможі! І цього у своїй озлобленості не зміг ти зрозуміти, вважаючи благочестям, щоб самодержавство підпало під владу відомого тобі попа і під ваше лиходійське управління (курсив мій). А це за твоїм міркуванням "зло", коли ми самі володіємо владою, даною нам від Бога, і не хочемо бути під владою попа і вашого злодійства?" [18, с. 51].

А ось як цар обґрунтовує мотиви своїх вчинків: "До одних будьте ласкаві, відрізняючи їх, інших же страхом рятуйте, кидаючи в полум'я". Бачиш, що апостол наказує рятувати страхом? Навіть за часів благочестивих царів можна зустріти багато випадків найжорстокіших покарань (курсив мій). Невже ти, своїм божевільним розумом, вважаєш, що цар завжди має діяти однаково, незалежно від часу та обставин? Невже не варто страчувати розбійників і злодіїв? Царській владі дозволено діяти страхом і заборонаю, і приборканням, і суворо приборкувати божевільня лютих і підступних людей. Так зрозумій же різницю між відлюдництвом, чернецтвом, священством і царською владою. І хіба личить цареві, якщо його б'ють по щоці, підставляти іншу? (курсив мій). Це абсолютно неможливо! Як же цар зможе керувати царством, якщо допустить над собою безчестя? А священникам це личить. Зрозумій різницю між царською і священницькою владою!" [18, с. 58]. (курсив мій). Чи то: "Досі московські володарі ні перед ким не звітували, але мали право жалувати і страчувати своїх підданих, а не судилися з ними ні перед ким" [18, с. 53].

Так, місія царя, згідно із концепцією "Москва – третій Рим", поклала неабиякий відбиток не тільки на інтелектуальну дискусію того часу та діяльність Івана Грозного, але згодом і на формування образу царя, який відшліфувався і закріпився вже із приходом династії Романових. Згадуючи про саму державу "Москву-третій Рим", Іван Грозний зазначає: "Господь наш Ісус Христос сказав: "Якщо царство розділиться, то воно не зможе встояти", хто ж може вести війну проти ворогів, якщо його царство роздирається міжусобними чварами?". [18, с. 59] Так, ми можемо помітити, що государ вбачає в своїй діяльності виконання покладеної на нього відповідальності самою концепцією Філофея. Проте Іван Грозний категорично драматизує, поділяючи людей на рабів і царя: "Світло ж до темряви я не перетворюю і солодке гірким не називаю. Чи не це, по-твоєму, світло і насолода, якщо раби панують? І темрява і гіркота те, якщо панує даний Богом государ" [18, с. 59].

Цікавою ілюстрацією доби російського відродження є творчість Івана Пересвєтова. На думку деяких дослідників за загальною постановкою згаданого автора ховається інший автор, а саме Іван Грозний. Тим паче, творча спадщина фігурує саме під іменем Івана Пересвєтова. Розглянемо дещо детальніше головні ідеї останнього. На точку зору І. Пересвєтова "бог не віру

любить, а правду". Під "правдою" він розумів сукупність державних перетворень, які повинні були зміцнити владу монарха і забезпечити права і привілеї широких кіл служивих людей. На відміну від Карпова І. Пересвєтов докладно розглядає всі сторони цієї "правди", обурюючись проти вельмож, нестримну жадібність яких він бачив у роки дитинства Івана IV. І. Пересвєтов наполягав на тому, що монарх має правити "з грозою": "Цар не може обходитися без грози: як кінь під царем без вуздечки, так і царство без грози" [19, с. 119]. Він радив Івану Грозному керуватися у своїй діяльності прикладом турецького правителя Махмет-Салтана, який вводив правду стратами і жорстокістю. Милість, про яку писав Федір Карпов, для Івана Пересвєтова стала чи не основною перешкодою утвердження справедливого державного ладу. Адже, "візантійський цар Костянтин тому і загинув, що був лагідним правителем, а "приборкали" (зробили лагідним) його вельможі, які хотіли правити самі"; "Диявол переміг неправдою греків" [19, с. 137]. В "Большой челобитной" автор зазначає: "Нехай з Божою поміччю кожен, хто хоче, знає, що, коли пропадає у царя вроджена військова доблесть і сходять на нього смирення – це заслуги ворогів" [19, с. 143]. Іван Пересвєтов так зображає Бога і царя: "Бог допомагає не ледачим, а тим, хто працює і Бога закликає в допомогу, тим, хто любить правду і судить праведним судом. Правда – сердечна радість Богу, для царя ж – велика мудрість" [19, с. 138]. Далі автор описує роль Івана Грозного: "І так говорять мудрі філософи, що такої справедливості як в твоєму царстві не буде в усьому Всесвіті, від великої грози твоєї мудрості як від сну прокинуться царські лукаві судді, щоб застидитися своїх лукавих справ. Ти грозний і мудрий государ, приведеш до покаяння грішників, введеш в своє царство справедливість, а Богу воздаш сердечну радість" [19, с. 139]; "В якому царстві правда, там і Бог перебуває і не прогнівається Бог на це царство" [19, с. 139]; "Так, реалізуємо ми волю Божу. Адже Бог любить войнство, і кого з нас вб'ють в битві, тому воздасться, оскільки свої гріхи ми змиваємо кров'ю. Душі наші Господь приймає під свою руку святу, і такими чистими войовничими небесні висоти сповнюються" [19, с. 141]. Творчість І. Пересвєтова, навіть будучи відображенням ідей самого І. Грозного, розвиває і вкорінює концепцію "Москва – третій Рим" із домінуючою сильною царської влади, на яку покладена божественна місія тримати "в правді" царство, що було предтечею формування могутньої імперії.

Отже, в силу того, що з приходом 1492 року кінець світу не відбувся, виникла потреба обґрунтувати причини продовження існування грішного світу і грішників. Так виникла теорія про існування трьох благословених царств, центральним із яких було третє і останнє царство, тобто Московське. Згідно із теорією, доки існуватиме третє царство (Москва – третій Рим), доки існуватиме світ. Так, з ціллю завоювати прихильність царя та фінансову вагу церковні представники розробили державно-політичну доктрину царській владі, в якій центральне місце відводилось государю. Спочатку це зробив Зосима, згодом ідею ворога перехопили і глибше обґрунтували Йосип Волоцький та Філофей. В суспільному інтелектуальному просторі гостро постало питання яким має бути государ, якими методами управляти, щоб успішно виконати місію покладену на православну державу в концепції "Москва – третій Рим". Так, покоління гуманістів відіграло видатну роль в історії становлення російської самосвідомості та самодержавства. На тлі формування сильною царської влади, що було закономірним процесом, адже з моменту християнізації Русі пропагувався культ богобоязненнос-

ті та покори князю як представника Бога на Землі, відбулась спроба вивільнення царської моралі від християнських принципів. Так, останнє свідчило про формування незалежного інституту політичної влади, який використовував християнську ідеологію винятково для публічних цілей (вся влада від Бога) і формував свої світські принципи державного управління, які часто відходили від духовних традицій терпіння та милосердя. Навколо цих нових принципів і точилася полеміка російських гуманістів, точка зору більшості з яких ґрунтувалася на засадах справедливості, порядку і певною мірою непопулярних жорстоких методів управління, які не співпадали з християнською мораллю. І не дивно, адже постать Бога сприймалася на теренах Російської держави як справедлива, караюча. А оскільки цар наділявся месіанською функцією, то він практично обожествлявся і жодною мірою не прирівнювався до рівня звичайної пастви, яка мала б "підставляти другу щоку". На теренах Північно-Східної Європи, в означений в статті період сформувався царський інститут влади, який не зважаючи на пропагування ідеї правонаступництва від Візантійської імперії, не мав нічого спільного з візантійським розумінням імператорства. На теренах Візантії постать імператора ніколи не була непогрішимою, обожествлялася лише посада, діяльність можновладця піддавалася критиці. Сваволі імператора не можливо було очікувати і в силу римської правової традиції, яка стала фундаментом християнської держави. На теренах же Російської влади утвердилося месіанське розуміння влади государя, який фактично став непогрішний і правив на власний розсуд.

Список використаних джерел:

1. Аверинцев С. Византийский культурный тип и православная духовность: некоторые наблюдения / С. Аверинцев // Аверинцев С.С. Поэтика ранневизантийской литературы. – СПб.: Азбука-классика, 2004. – С. 426-444.
2. Андреева Л.А. Религия и власть в России / Л. А. Андреева. – М.: Ладомир, 2001. – 256 с.
3. Бегичев П.А. Богоискательство в истории России / П. А. Бегичев – М., 2002. – 320с.
4. Бердяев Н.А. Русская идея / Н. А. Бердяев. – М., 1999. – 410 с.
5. Бобров А.Г. "Мирские притчи" в древнерусской рукописи XV века / А. Г. Бобров // Труды Отдела древнерусской литературы. – 1993. – Т. 46. – С. 294-302.
6. Буассон К. Московская хроника. 1584-1613 / К. Буассон. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – 284 с.
7. Века А.В. История России / А. В. Века. – Минск: Харвест. – 2006. – 620 с.
8. Виппер Р.Ю. Иван Грозный / Р. Ю. Виппер. – М.: Дельфин, 1922. – 116 с.
9. Замалев А.Ф. Еретика и ортодоксы: очерки древнерусской духовности / А. Ф. Замалев, Е. А. Овчинникова. – Л.: Лениздат, 1991. – 410 с.
10. Зимин Л. Федор Карпов – русский гуманист XVI века / Л. Зимин // Прометей. Историко-биографический альманах серии "Жизнь замечательных людей". – М.: Молодая гвардия, 1968. – Вып. 5. – С. 364-370.
11. Знаменский П.В. История Русской Церкви / П. В. Знаменский. – М., 1996. – 242 с.
12. Четыре книги Евсевия Памфила, епископа Кесарии Палестинской [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://homlib.com/read/evseviy-kesariyskiy/chetyre-knigi-evseviya-pamfila>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 06.03.2017.
13. Карташев А.В. Церковь, история, Россия / А. В. Карташев. – М., 1996. – 456 с.
14. Карташев А.В. Очерки по истории русской церкви: [в 2-х т.] / А. В. Карташев. – М., 2000. – Т. 1. – 584 с.
15. Клибанов А.И. Духовная культура средневековой Руси / А. И. Клибанов. – М.: АспектПресс, 1994. – 478 с.
16. Клибанов А.И. Реформационные движения в России в XIV – 1-й пол. XVI вв. / А. И. Клибанов. – М., 1996. – 366 с.
17. Панченко А.М. Иван Грозный и Петр Великий: Концепции первого монарха / А. М. Панченко, Б.А. Успенский // Из истории русской культуры. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – Т. II. – Кн. 1: Киевская и Московская Русь. – С. 457-478.
18. Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским / под ред. Я. С. Лурье, Ю. Д. Рыков. – Л., 1979. – 326 с.
19. Пересветов И.С. Сочинения / И. С. Пересветов. – М., Л., 1956. – 442 с.
20. Послания старца Филофея [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=5105>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 06.03.2017.
21. Послание Ф. Карпова митрополиту Даниилу [Электронный ресурс]. – Режим доступа: old-ru.ru/07-48.html. – Назва з екрану. – Дата звернення: 06.03.2017.
22. Рансимен С. Великая Церковь в пленении. История Греческой церкви от падения Константинополя в 1453 г. до 1821 г. / С. Рансимен. – М.: Издательство Олега Абышко, 2006. – 464 с.
23. Сказание о Вавилонском царстве // Памятники литературы Древней Руси. Вторая половина XV века. / под ред. Ю. К. Бегунова. – М.: Художественная литература, 1982. – С. 182-188.
24. Сказание о Дракуле // Памятники литературы Древней Руси. Вторая половина XV века. / под ред. Ю. К. Бегунова. – М.: Художественная литература, 1982. – С. 551-563.
25. Скрынников Р.Г. Опричный террор / Р. Г. Скрынников. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1969. – 350 с.
26. Фроянов И.Я. Драма русской истории. На путях к Опричнине / И. Я. Фроянов. – М.: Парад, 2007. – 954 с.

References

1. AVERINTSEV, S. (2004) Vizantiyskiy kul'turnyy tip i pravoslavnyaya dukhovnost': nekotoryye nablyudeniya. In: Avertintsev, S.S. *Poetika rannevizantiyskoy literatury*. Saint Petersburg: Azbuka-klassika, pp. 426-444.
2. ANDREEVA, L. A. (2001) *Religiya i vlast' v Rossii*. Moscow: Ladomir.
3. BEGICHEV, P. A. (2002) *Bogoiskatel'stvo v istorii Rossii*. Moscow.
4. BERDYAEV, N. A. (1999) *Russkaya ideya*. Moscow.
5. BOBROV, A. G. (1993) "Mirskie pritchi" v drevnerusskoy rukopisi XV veka. *Trudy Otdela drevnerusskoy literatury*. Vol. 46, pp. 294-302.
6. BUSSOV, K. (1961) *Moskovskaya khronika. 1584-1613*. Moscow: Izdatelstvo AN SSSR.
7. VEKA, A. V. (2006) *Istoriya Rossii*. Minsk: Kharvest.
8. VIPPER, R. Yu. (1922) *Ivan Groznyy*. Moscow: Delfin.
9. ZAMALEV, A. F., OVCHINNIKOVA, Ye. A. (1991) *Eretiki i ortodoksy: ocherki drevnerusskoy dukhovnosti*. Leningrad: Lenizdat.
10. ZIMIN, L. (1968) Fedor Karpov – russkiy gumanist XVI veka. In: *Prometey. Istoriiko-biograficheskiy almanakh serii "Zhizn' zamechatelnykh lyudey"*. Vol. 5. Moscow: Molodaya gvardiya, pp. 364-370.
11. ZNAMENSKIY, P. V. (1996) *Istoriya Russkoy Tserkvi*. Moscow.
12. Chetyre knigi Evseviya Pamfila, episkopa Kesarii Palestinskoy. [Online]. Available from: <http://homlib.com/read/evseviy-kesariyskiy/chetyre-knigi-evseviya-pamfila>. [Accessed: 6 March 2017].
13. KARTASHEV, A. V. (1996) *Tserkov', istoriya, Rossiya*. Moscow.
14. KARTASHEV, A. V. (2000) *Ocherki po istorii russkoy tserkvi*: [in 2 vol.]. Vol. 1. Moscow.
15. KLIBANOV, A. I. (1994) *Dukhovnaya kul'tura srednevekovoy Rusi*. Moscow: AspektPress.
16. KLIBANOV, A. I. (1996) *Reformatsionnye dvizheniya v Rossii v XIV – 1-y pol. XVI vv*. Moscow.
17. PANCHENKO, A. M., USPENSKY, B. A. (2002) Ivan Groznyy i Petr Velikiy: Kontseptsii pervogo monarkha. In: *Iz istorii russkoy kul'tury*. Vol. II (1): *Kievskaya i Moskovskaya Rus'*. Moscow: Yazyki slavyanskoy kul'tury, pp. 457-478.
18. LUR'E, Ya. S., RYKOV, Yu. D. (eds.) (1979) *Perepiska Ivana Groznogo s Andreev Kurbskim*. Leningrad.
19. PERESVETOV, I. S. (1956) *Sochineniya*. Moscow; Leningrad.
20. Poslaniya startsa Filofeya. [Online]. Available from: <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=5105>. [Accessed: 6 March 2017].
21. Poslaniye F. Karpova mitropolitu Daniilu. Available from: old-ru.ru/07-48.html. [Accessed: 6 March 2017].
22. RANSIMEN, S. (2002) *Velikaya Tserkov' v pleneni. Istoriya Grecheskoy tserkvi ot padeniya Konstantinopolya v 1453 g. do 1821 g.* Moscow: Izdatelstvo Olega Abyshko.
23. Skazanie o Vavilonskom tsarstve (1982). In: Begunov, Yu. K. *Pamyatniki literatury Drevney Rusi. Vtoraya polovina XV veka*. Moscow: Khudozhestvennaya literatura, pp. 182-188.
24. Skazaniye o Drakule (1982). In: Begunov, Yu. K. *Pamyatniki literatury Drevney Rusi. Vtoraya polovina XV veka*. Moscow: Khudozhestvennaya literatura, pp. 551-563.
25. SKRYNNIKOV, R. G. (1969) *Oprichnyy terror*. Leningrad: Izdatelstvo Leningradskogo universiteta.
26. FROYANOV, I. Ya. (2007) *Drama russkoy istorii. Na putyakh k Oprichnine*. Moscow: Parad.

Надійшла до редколегії 06.04.17

A. Lukashenko, PhD in History, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

KING CHOSEN BY GOD AND ITS FUNCTION IN THE IDEOLOGICAL DEBATES OF THE RUSSIAN STATE (LATE XV-XVI CENTURIES)

The article reveals preconditions of formation of the state-concept "Moscow the Third Rome", and complete the analysis of works of Russian humanists on subject of location and meaning of the sovereign in the execution of the messianic role of the state in the frame of concept "Moscow – the Third Rome." Established contribution in the development of humanist thought these personalities: F. Karpov, F. Kuritsyn, I. Groznyj, A. Kurbskyj, I. Peresvetov. Also established that humanists view was based on the principles of justice, order, which a person who rules often was due used unpopular violent methods to achieve control, but not tyranny. Messianic functions of King reproduce personality of God, which was seen in the Russian state as fair and penalty function. Established common and different between the Institute of emperor power in the Byzantine Empire and the Institute of emperor power in the territory of the Moscow State. On the territory of the Byzantine emperor figure never was infallible, only idolize the position, and only the activities of the person who rules was criticized. Self-will of the Emperor can not be expected also because of the Roman legal tradition, which became the basement of the Christian state. On the territory of the Russian government approved the same messianic understanding of the power of the sovereign, who actually became infallible and he rules discretion. In this article used several methods of research, exactly historical and chronological, retrospective, comparative method and method of analysis and synthesis.

Keywords: ideological debate, Russian humanism, "Moscow, the third Rome" sacred type of government, messianism.

УДК 94(477)(092):351.746.1

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.133.2.11>

І. Лябах, співробітник
Галузевого державного архіву Служби безпеки України,
Р. Марценюк, докторант
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ЗРУЙНОВАНИЙ ШЛЮБ: НЕВІДОМІ СТОРІНКИ З БІОГРАФІЙ ЮРІЯ КОСАЧА ТА ВІРИ ФРАНКО

У статті на основі нещодавно віднайдених документів Галузевого державного архіву Служби безпеки України досліджено невідомий дотепер факт знайомства та наміру пов'язати своє життя між Юрієм Косачем – племінником Лесі Українки, та Вірою Франко – онукою Івана Франка. Разом з цим проаналізовано життєпис Юрія Косача – видатного письменника та митця, сповненого щирою любов'ю до України, якого доля змусила жити далеко від Батьківщини. Зібрано та узагальнено доступні біографічні відомості про долю Віри Франко, яка була ув'язнена та утримувалася спочатку у нацистському таборі Равенсбрюк, а потім у радянському Воркутлагу.

Також у статті проаналізовано наявні документальні матеріали стосовно обставин смерті сина Івана Франка та батька Віри Франко – видатного громадського діяча Західної України Петра Франка.

Ключові слова: Юрій Косач, Віра Франко, КДБ, політв'язень, Равенсбрюк, Воркутлаг, репресії, Петро Франко.

XIX століття в історії України вважають століттям більш-менш спокійним на політичні події. Та насправді це не так, бо саме воно дало українцям тих, які повноправно стануть пророками Вітчизни і з іменами яких політично поневолене українство стане до національної боротьби. Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка – вони приходили у світ один за одним і настійливо домагалися нових свобод і прав для свого народу. І ось уже сьогодні ми святкуємо їхні столітні ювілеї. Це завжди спонукає до нових дослідницьких звернень і історія мовби ненароком дістає з таємних сховків невідомі раніше факти.

Увага дослідників завжди була прикута до двох постатей, які відіграли важливу роль в боротьбі українців за свою державну незалежність, можливість самовизначення, плекання своїх культурних надбань. Мова йтиме про Івана Франка та Лесю Українку. Саме вони, розділені імперськими кордонами, майже одночасно несли "світло правди", запалене Тарасом Шевченком, для своїх українців. Іван Франко навіть зробив більше – своїм шлюбом з киянкою Ольгою Хоружинською він намагався поєднати розділену Україну. Про одруження Іван Франко радився у листах з матір'ю Лесі Українки Оленою Пчілкою – своїм добрим другом, і вона охарактеризувала Ольгу найтеплішими словами і з радістю приймала у гостях молоду родину [21, с. 60].

Менше ніж за 90 років історія повториться. У сімдесятих роках минулого століття будуть намагатись об'єднати себе шлюбом розділені не меншими кордонами онука Івана Франка – Віра Франко (громадянка СРСР) та племінник Лесі Українки Юрій Косач (громадянин США). Ця подія, як врешті і самі постаті Віри Франко та Юрія Косача, незаслужено позбавлені від-

повідної дослідницької уваги і залишилися майже забутими в тіні своїх видатних предків.

Дослідники біографії та творчості Юрія Косача [1, 9, 10, 11, 14, 15, 16] погоджуються, що він був надзвичайно талановитою людиною, вільно володів кількома іноземними мовами. Все життя він вміло працював у різних жанрах і залишив велику творчу спадщину, щиро любив Україну, але вимушений був прожити основну частину свого життя за її межами. Однак, деякі періоди його життя, особливо за кордоном, і досі викликають багато запитань.

Натомість немає праць, присвячених онуці І. Франка – Вірі Франко, лише скупі відомості, які можна віднайти у загальних франкознавчих біографічних нарисах [2, 6, 8]. Тому її біографія ще досі залишається повною білих плям. Єдиним джерелом життєпису Віри Франко є її власні спогади [13], датовані 1993 роком, та біографічні матеріали кримінальної справи, що зберігаються в архіві Управління СБ України у Львівській області. Незважаючи на цінність вказаних джерел, вони досить обмежені у часі та охоплюють, здебільшого, період перебування Віри Франко у нацистських та радянських таборах і зовсім не відображають її пізнішу життєву драматургію.

Однак, віднайдені нещодавно документи, що зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України (далі ГДА СБУ), стали підставою вказаної наукової розвідки [5]. Мова йтиме про майже детективну історію за участі органів КДБ, що виникла довкола спроби шлюбу Юрія Косача та Віри Франко у 1972 році. Та спочатку звернемося до життєписів Юрія Косача та Віри Франко, що передують досліджуваному нами факту у їхніх біографіях.

Отже, Юрій (Георгій) Миколайович Косач народився 5 грудня 1908 року у селі Колодяжне Ковельського рай-